

ГРАМАТИЧНА ІГРЕМА В СУЧАСНІЙ КОМУНІКАЦІЇ (на прикладі метафоризованого вживання родових форм)

У статті на прикладі метафоризованого вживання граматичних значень чоловічого, жіночого та середнього родів схарактеризовано передумови та способи виникнення граматичних ігрем у комунікації.

Ключові слова: граматична іграма, граматичне значення, чоловічий, жіночий, середній роди.

Халиман О.В. Грамматическая играма в современной коммуникации (на примере метафоризованного употребления родовых форм). *В статье на примере метафоризованного употребления грамматических значений мужского, женского и среднего родов охарактеризованы предпосылки и способы возникновения грамматических игрем в коммуникации.*

Ключевые слова: грамматическая играма, грамматическое значение, мужской, женский, средний роды.

Khaliman O.V. Grammatical ludism in modern communication (on the example of metaphorical use of gender forms). *The reasons and means of origination of grammatical ludisms in the communication have been characterized in the article on the example of metaphorical use of grammatical meanings of masculine, feminine and neuter genders.*

Keywords: grammatical ludism, grammatical meaning, masculine, feminine, neuter genders.

Сучасні лінгвістичні розвідки сфокусовані на дослідженні комунікативної природи мови, що зумовлює прагматичне трактування функційних можливостей її одиниць, вивчення мови у зв'язку з мисленням людини, її емоційним світом, загальнолюдськими й національно-культурними цінностями. У центрі дослідницької уваги перебуває вплив прагматичних чинників на засоби мови в комунікації. Соціолінгвальні фактори, мовна спроможність, мовна й комунікативна компетенції сучасних мовців змушують порушувати стереотипні норми мовної системи, свідомо маніпулювати ознаками її одиниць для досягнення прагматичних цілей у сучасному дискурсі.

Функційно-прагматична спрямованість лінгвістичних досліджень відкрила нові можливості для вивчення мовних одиниць в аспекті мовленнєвої діяльності, зокрема аналіз функційної специфіки граматичних одиниць (засади лінгвістичного функціоналізму висвітлено в працях В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, Ф. Бацевича, І. Вихованця, К. Горденської, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Кубрякової, О. Ремчукової) дав змогу зацентрувати увагу на їх прагматичній значущості в комунікативному процесі, специфіці реалізації їх креативного потенціалу, що демонструє способи інтерпретації граматичної інформації (зокрема, в процесі «мовної гри»), які визначаються особливостями сучасної комунікації.

Мета цієї наукової розвідки – на прикладі граматичних значень чоловічого, жіночого та середнього родів схарактеризувати передумови та способи виникнення граматичних ігрем у комунікації.

Уявлення про граматичний лад української мови, як наголошує А. Загнітко, може бути повним «тільки за умови послідовного розгляду функційних особливостей категорійних форм», при якому «граматичне явище подається в усіх своїх вимірах, простежується функційна специфіка граматичних одиниць у системі мови і системі мовлення», що дає змогу визначити спектри їх первинних і вторинних функцій та межі їх поширення [7: 7]. Названий дослідник наголошує на необхідності орієнтації «на систему морфологічних і синтаксичних одиниць не як на застиглу величину, а як на таку, що перебуває в динаміці, зумовлену постійними потребами комунікації» та «врахування напрямів реалізації ситуативних, прагматичних, когнітивних, регулятивних, естетичних завдань [7: 8].

Реалізуючись у комунікативному процесі, граматики, що є строго організованою системою, демонструє рухливість, гнучкість, креативність: протиставлення стійкості, що забезпечує стабільність граматики, і тенденції до заповнення лакун системи зазвичай вирішується на користь мовця. У такий спосіб простежуємо своєрідну антиномію узусу і можливостей мовної системи [12: 9]. Функційна граматики забезпечує дослідження єдності її структурного і функційного аспектів, її системно-мовних і мовленнєвих елементів [2: 13; 3: 150], зосереджуючи увагу на взаємодії мовних елементів із позамовною дійсністю, їх функціюванні в дикурсі, що зумовлюється прагматичними чинниками. Для подібного аналізу необхідно виробити таке розуміння граматичних категорій, при якому останні втрачають свій «застиглий» і «нерухомий» вигляд і стають базою розмаїття значень залежно від живого контексту мовлення. Ще І. Бодуен де Куртене застерігав від ототожнення підходів при дослідженні живих і мертвих мов шляхом опрацювання текстів поза ситуаціями їх функціювання [4: 37]. Л. Щерба також наголошував, що «всі мовні величини, якими ми оперуємо в словнику та граматиці, будучи концептами, у безпосередньому досвіді (ні в психологічному, ні у фізіологічному) нам зовсім не дані, а можуть бути виведеними лише із процесів говоріння й розуміння» [4: 36]. В. Виноградов органічно включав аналіз живого використання словоформ у граматичне вчення про слово, надаючи зразки аналізу складної взаємодії категорійного значення граматичних форм, їх ЛЗ і супровідного контексту [2: 13].

Отже, виявляється прагнення, як слушно зауважує О. Ремчукова, співвіднести досягнення сучасної теоретичної граматики з активними мовними процесами й репрезентувати граматичні явища в аспекті комунікативної діяльності мовця [12: 3]. Комунікативно-функційний підхід, як відомо, базується на інтенційності використання граматичних форм, тобто «зв'язку семантичних функцій граматичних форм із намірами мовця, з комунікативними цілями мовленнєво-мисленнєвої діяльності» [12: 141] – прагматичному аспекті. Відповідно до вимог певної сфери комунікації в слові актуалізуються різні семи, активізуються різні його властивості, смисли і, як наслідок, по-різному виявляється прагматика висловлювання, що його складником є це слово.

В аспекті прагматично зорієнтованих досліджень актуальним стає питання опису лінгвокреативного потенціалу одиниць різних рівнів, механізм-

мів, принципів, особливостей його реалізації в комунікативному процесі. Лінгвокреативність розглядають як «рівень здатності мовних одиниць породжувати нові можливості інтерпретацій; здатність створювати тло для породження мовцем нових ідей завдяки відхиленням від схеми, передбачуваної мовною системою» [11]. Це питання перебуває в колі пильної дослідницької уваги: на сьогодні схарактеризовано численні аспекти лінгвокреативності [11]. Щоб зрозуміти знак, як слушно зауважує О. Кубрякова, «необхідно його інтерпретувати. Інтерпретація знака – це операція, що досягається при заміні одного знака іншим, або – у переважній більшості – набором знаків» [10: 23]. Це положення характеризує сучасну лінгвістику як інтерпретативну, адже розуміння, тлумачення мовних форм залежить від ситуації, вираженої в тексті (дискурсі), особистості адресата – його рівня знань, уподобань, емоційного стану, наявних асоціацій, а також «визначається здібностями самого читача, який може „вкласти“ в текст будь-який зміст» [6: 97]. Множинність інтерпретацій «притаманна не тільки складним текстам, але й простим, не лише літературним текстам, але й будь-яким виголошеним словам» [6: 97].

Мовна система допускає активний прояв лінгвокреативності: «мовна активність індивіда може виражатися, зокрема, у свідомому порушенні правила (норми, канону) з метою привернення уваги до різного роду мовленнєвих експериментів над знаком» [14: 2].

Дослідження лінгвокреативного потенціалу граматичних одиниць уможливорює наукові пошуки в різноманітних вимірах граматичної системи. Досліджуючи креативний потенціал граматичних форм, О. Ремчукова зазначає, що з їх варіюванням пов'язана з'ява конотацій граматичних одиниць, периферійні функції яких виходять при цьому на передній план, що дає змогу виявитися творчому потенціалу граматики. Креативне порушення стандарту, з'ява граматичних модифікацій – це реалізація мовної потенції, що породжується як наслідок асиметрії системи й середовища. Потенційне закладене в мовній системі, надані мовою потенційні можливості «можуть реалізуватися чи не реалізуватися, а згодом актуалізовані потенції прийнятися чи не прийнятися узусом» [8: 196]. Отже, прагматична зорієнтованість граматичних досліджень передбачає, що в центр уваги потрапляють граматичні одиниці в дії, в усьому розмаїтті їх функцій і функційних варіантів: «життя втрутилося в граматичні парадигми і перебудувало закладені в них зв'язки» (Н. Арутюнова) [1: 8]. При функціонуванні мови в комунікативному процесі «граматична форма поширюється на нові розряди слів, категорійні семантичні ознаки яких вирізняють ці розряди від тих, на яких ця граматична форма первинно визначилась у своєму змісті. У її семантиці виявляються нові ознаки, частково усуваються колишні, утворюються нові комплекси ознак. Відбувається розгалуження граматичних значень форми» (В. Павлов) [15: 46].

До основних морфологічних ресурсів, що забезпечують реалізацію креативного потенціалу граматики в мовленні, Г. Монастирецька відносить «потенційні граматичні форми, okazіоналізми, морфологічні солецизми, парадигматичні лакуни, мовленнєві імітації граматичних аномалій, грама-

тичні контрасти й граматичні ряди, створення ефекту семантичної двозначності, омоніми, граматичні рефлексиви, граматичні метафори, випадки актуалізації граматичного або лексико-граматичного значення, що виражають позицію мовця щодо дійсності, співрозмовника чи повідомлюваного, слова-гібриди, вияви суміщення вербальних засобів із паравербальними (креолізовані тексти, тексти, що включають піктограми-емотикони тощо)» [11: 4].

Свідомою лінгвокреативною діяльністю мовця є мовна гра, що спрямована «на нестереотипне варіювання форми та змісту мовних одиниць на ігровому реєстрі комунікації з метою впливу на емоційну та / або інтелектуальну сферу адресата» [14: 6] і завжди зорієнтована, як наголошує І. Сніховська, на використання лінгвальних прийомів, що спрямовані на виокремлення парадоксальності, яка виникає внаслідок контрастування між стандартною мовною формою та нестандартним (несподіваним) змістом мовної одиниці і виявляється в новій асоціативній обробці та репрезентації того чи того лінгвального або екстралінгвального знання. І. Сніховська обґрунтовує доцільність виділення базової одиниці мовної гри – ігреми – комунікативної одиниці, що репрезентує мовну аномалію певного рівня [13: 140]. Прийоми утворення ігрем – це оперативні механізми цілеспрямованого порушення відповідних мовних норм з метою створення неоднозначності. Парадоксальним є те, що аномальність, асистемність досягається системними засобами, але водночас порушення мовних норм не викликає збою в інтеракції, а, навпаки, створює нові норми – комунікативно-прагматичні, що дає змогу тлумачити нестандартні мовленнєві вживання не як помилки, а як специфічні операції над знаннями. Лише при свідомому порушенні лінгвального канону мовна гра може відображати прагнення мовця до демонстрації власної компетенції в реалізації вербальних можливостей завдяки нестандартній «упаковці» позамовного змісту [14]. Отже, мовна гра – своєрідне порушення правил за правилами; прийоми, якими оперує мовна гра, – це інтелектуальні механізми. Їх використання передбачає знання системи правил, які можна цілеспрямовано порушувати лише за умови знання системи.

Реалізуючи креативний потенціал граматичних одиниць, мовці висувають на перший план периферійні, а то й лише потенційні властивості системи, оперуючи граматичними одиницями, вдаючись до їх залучення для «мовної гри» – створення відповідного прагматичного ефекту в конкретних ситуаціях спілкування. У процесі взаємодії смислів виникають граматичні ігреми – одиниці, що формуються на основі цілеспрямованих порушень граматичних норм, обмежень для досягнення комунікативно-прагматичних цілей. В основі породження граматичних ігрем – мисленнєві механізми, використання яких передбачає знання системи відповідних правил, що їх можна цілеспрямовано порушувати. Такі механізми граматичних переосмислень створює граматична метафора, що виникає внаслідок перенесення граматичної форми з одного виду зв'язків на інший. Її можливості значно бідніші, ніж метафори лексичної, оскільки словоформи обмежені у своїй рухливості і сполучуваності, граматична образність менш яскрава, ніж образність слів, оскільки граматичні значення відрізняються своїм узагальненим, абстракт-

тним характером. Досліджуючи природу граматичної метафори, Є. Шендельс доводить, що її основою може стати кожна граматична категорія, від особливостей якої і залежить шлях метафоризації [17].

Отже, як було зазначено, породження граматичних ігрем передбачає гру граматичних сем, переосмислення смислів, що породжує додаткові конотації, зокрема, як демонструє досліджуваний матеріал, граматичні ігреми слугують і засобами породження оцінки. Авторкою цієї статті вже було схарактеризовано типові механізми створення ігрем за участю родових та числових форм у дискурсах різного функційного призначення [16]. Наприклад, граматична метафора, що лежить в основі створення ігрем за участю родових форм і є джерелом породження оцінки, виникає при такому їх уживанні, що виражає ситуативну невідповідність граматичної форми й позначуваного денотата. Метафорична сила граматичних значень класифікаційних категорій, як наголошує Є. Шендельс, найбільша й найяскравіша завдяки їх тісному зв'язку з лексичним значенням: їх граматичні семи зумовлені лексичними семами відповідного слова (наприклад, граматичний рід кожного іменника частково можна передбачити його лексичним змістом і словотворчою формою), тобто у створенні метафори бере участь і лексичне, й граматичне значення [17: 50–51].

Виникнення граматичних ігрем пов'язано з комплексом мисленневих процесів, асоціацій, породжених екстралінгвальними чинниками, тому «поведінку» граматичних одиниць як засобів вираження оцінних значень необхідно описувати з урахуванням дієвості пов'язаних із ними лінгвофілософських категорій. В основі породження оцінки за участю граматичних значень роду лежить філософське трактування соціокультурної стереотипізації гендерних відносин, гендерної асиметрії. Образне застосування родових граматичних значень пов'язане з властивою мисленню людини залежністю уявлень про граматичний рід від «уявлень про природну стать живих істот» [5: 47]. Порушення співвіднесеності граматичного роду іменників зі статтю позначуваних осіб і зумовлює виникнення вторинних відтінків значень родових форм. Метафоричне застосування грамем роду веде до переосмислення асоціативних зв'язків *чоловік – маскуліність*, *жінка – фемінність*, що накладається на аксіологічні стереотипи в певній лінгвокультурній спільноті в конкретний історичний період розвитку соціуму.

Концепти *маскуліність* і *фемінність*, зрозуміло, у науці розглядають як два протилежних ієрархічних начала, що асоціюються з певними якостями, створюючи основу для формування прототипу – моделі соціальних ролей «типового чоловіка» і «типової жінки» в конкретному лінгвокультурному соціумі, тобто їх гендерні особливості. Як справедливо наголошує Х. Сайксес, по-перше, опозиція «чоловік – жінка» є базовою для опозицій «активність – пасивність», «сонце – місяць», «культура – природа», «день – ніч», «батько – мати», «голова – серце», «розум – почуття», «логос – пафос»; по-друге, ліві члени опозицій, що об'єднуються навколо базової сутності «чоловік», асоціюються з позитивною оцінкою, тоді як праві, що об'єднуються навколо базової сутності «жінка», – із негативною; по-третє, ліві члени опозиції

позначають сутності, що ієрархічно вищі, ніж праві [18: 92–98]. Хоча поняття норми історично змінне, все ж у мовній свідомості українців збереглося сформоване в прадавні часи протиставлення *чоловіка (мужа, мужчини)* і *жінки (баби)* як позитивного і негативного (порівн.: позитивну оцінку мають *чоловіча розмова, чоловіча натура* і, навпаки, негативну – *жіноча робота, жіноча логіка, бабські розмови*) [9: 19]. Отже, вплив екстралінгвальних, зокрема соціолінгвальних чинників сприяв виникненню відповідних нормативних уявлень, що, незважаючи на зміни в соціумі, зберігаються в мовній свідомості українців і виражаються в мові.

При транспонованому живанні родових форм основою створення метафори «є несумісність реальної життєвої ситуації з вибором родової форми» [17: 55]. Справді, як показують проаналізовані приклади, в основі породження граматичної ігреми – *суперечність між граматичним значенням відповідного роду й протилежною статтю позначуваної особи, що зумовлює зміну ЛЗ* (з'яву вторинних, зокрема оцінних відтінків), тобто *ГЗ, метафоризуючись, стає засобом забезпечення з'яви відповідної оцінки та прагматичних смислів* (Рис. 1), наприклад, використання форм *жіночого роду* при номінуванні осіб чоловічої статі через прирівнювання в такий спосіб чоловіка до жінки завдяки сформованим ще в прадавні часи гендерним асоціаціям зумовлює з'яву негативної оцінки, порівн.: 1-й вартовий. *Ох, моторошно мені... 2-й вартовий. Ну-ну, не будь бабою! Вартуй, коли наказано!* (Я. Мамонтов). Застосування форм *чоловічого роду* стосовно осіб жіночої статі як для позитивного, так і негативного оцінювання: позитивна оцінка виникає при порівнянні жінки з чоловіком як сильної особистості (напр.: *Як козак дівка! Віз снопів накладе, копицю вивершить, – справиться за мужика* (К. Гордієнко)), негативна – як грубої, що має риси, які суперечать жіночості, або ж слабкої, що не здатна виконувати чоловічу роботу (напр.: *...який же з баби козак!* (Г. Гютюнник)).

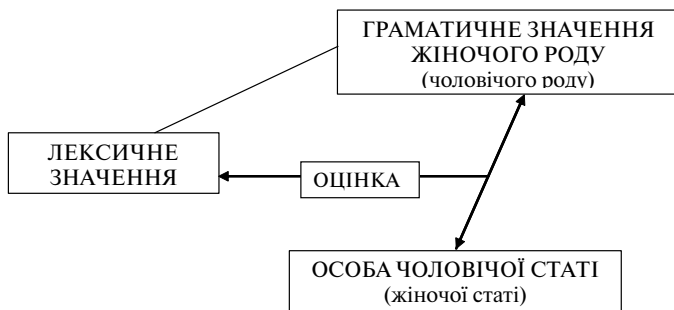

Рис. 1. Механізм породження оцінки: мовна гра, мотивована маніпуляціями ГЗ чоловічого та жіночого родів

При цілеспрямованій заміні словоформ чоловічого та жіночого родів формами середнього роду виникає граматична ігрема: *суперечність між ГЗ середнього роду і статтю означуваної особи* (чоловічою чи жіночою) зумовлює з'яву відповідної оцінки (Рис. 2). Форми *середнього роду* вживають як засоби і

позитивної, і негативної оцінки: послуговуючись формою середнього роду, мовець прирівнює осіб чоловічої чи жіночої статей до дитини, виражаючи позитивну оцінку (порівн.: *Під калиною дівчина спала не вставала: утомилось молодеє, навіки спочило* (Т. Шевченко)); таке номінування може сприйматися і як ігнорування статі співрозмовника, в окремих випадках порівняння з дитиною має інше підґрунтя: дорослий, але недосвідчений, що має риси, дорослому невластиві, оцінюється негативно, напр.: *Молодий панок, місцевий слідуваль, щось **мишавеньке, золотушне**, із вишаруваною, як скло, лисиною, гидливо кривив губи* (С. Васильченко). Серед аналізованих моделей за участю родових форм використання форм середнього роду характеризується особливою продуктивністю для вираження оцінки в художніх, публіцистичних текстах та епістолярному мовленні.

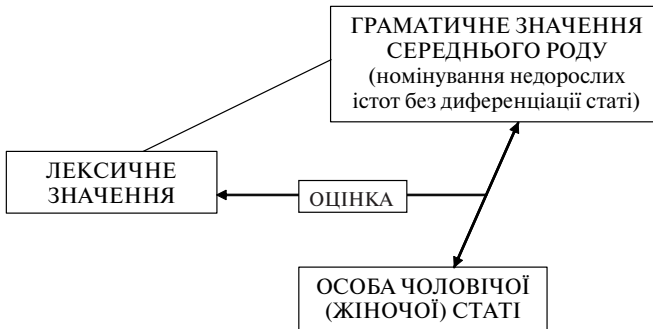

Рис. 2. Механізм породження оцінки: мовна гра, мотивована маніпуляцією ГЗ середнього роду

Отже, для реалізації прагматичних настанов з огляду на конкретні потреби ситуації спілкування мовці змушені реалізувати потенційну креативну спроможність граматичних одиниць. Залучення їх до «мовної гри» сприяє розширенню їхньої функційної специфіки, деформуванню норм використання, скасуванню усталених стереотипів і обмежень. Саме так у процесі взаємодії смислів виникають граматичні ігри, в основі механізмів створення яких – цілеспрямоване порушення норм уживання граматичних одиниць, наприклад, трансформація родової форми при позначенні особи зумовлює її метафоризацію й формує граматичну ігру, що сприяє переосмисленню граматичної семантики й породженню оцінки. Опис способів виникнення ігрових форм дає змогу встановити принципи свідомого маніпулювання словом у процесі вербальної комунікації.

Видається правомірним у перспективі проектувати постулати дослідження у виокремленому ракурсі на інші граматичні категорії української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1988. 2. Бондарко А.В. Грамматическая форма и кон-

текст (о понятиях «частное значение», «функция грамматической формы» и «категориальная ситуация») / А. В. Бондарко // Русский язык. Функционирование грамматических категорий и контекст : Виноградовские чтения XII–XIII / [отв. ред. Н.Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1984. – С. 13–32. 3. **Бондарко А.В.** Грамматическое значение и смысл / А.В. Бондарко. – Л. : Наука, 1978. 4. **Виноградов В.В.** Общелингвистические и грамматические взгляды академика Л.В. Щербы / В.В. Виноградов // Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880–1944) : Сборник статей. – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А.А. Жданова, 1951. – С. 31–62. 5. **Виноградов В.В.** Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. 6. **Загнітко А.П.** Сучасні лінгвістичні теорії : [моногр.] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. 7. **Загнітко А.П.** Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [моногр.] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. 8. **Колоїз Ж.В.** Українська казівна деривація : [моногр.] / Ж. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. 9. **Космеда Т.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : [моногр.] / Т. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 10. **Кубрякова Е.С.** Части речи в ономаσιологическом освещении : [моногр.] / Е.С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. 11. **Монастирецька Г.В.** Лінгвокреативний потенціал ірреально-модальних форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.В. Монастирецька. – Донецьк, 2011. 12. **Ремчукова Е.Н.** Креативный потенциал русской грамматики / Е.Н. Ремчукова. – М. : Изд-во РУДН, 2005. 13. **Сніховська І.Е.** Когнітивно-прагматичний підхід до аналізу гумористичного тексту / І. Е. Сніховська // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – Вип. 16. – С. 140–141. 14. **Сніховська І.Е.** Механізми, засоби та прийоми мовної гри в сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / І.Е. Сніховська. – Запоріжжя, 2005. 15. **Теория функциональной грамматики и аспектологические исследования** / [отв. ред. А. Бондарко]. – Л. : Наука, 1984. 16. **Халіман О.В.** Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові : рід і число : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Халіман. – Харків, 2011. 17. **Шендельс Е.И.** Грамматическая метафора / Е.И. Шендельс // НДВШ : Филол. науки. – 1972. – № 3. – С. 48–57. 18. **Cixous H.** Sorties / H. Cixous // The New French Feminisms. – N.Y. : Schocken, 1981. – С. 92–98.